

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ЯК ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті запропоновано тлумачення поняття "національна ідентичність" на основі літературного критерію, відповідно до якого змодельовано схему реценції феномену Г. Сковороди.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, нація, українськість, реценція.

В статтє предложено толкование понятия "национальная идентичность" на основе литературного критерия, в соответствии с которым смоделирована схема реценции феномена Г. Сковороды.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, нация, украинскость, реценция.

This article proposes an interpretation of "national identity" based on literary criteria. According to it the scheme reception of G. Skovoroda's phenomenon is modeled.

Key words: identity, identification, nation, Ukrainian, reception.

На сучасному етапі розвитку постмодерного суспільства на протигагу глобалізаційним процесам актуалізується питання пошуку ідентичностей, що виходить за межі психологічних, соціологічних, політичних досліджень. Поряд із поняттям "ідентичність", що можна розтлумачити як уявлення людини про своє "Я", неодмінним є поняття "ідентифікація", яке означає "визначення відповідності предмета, біологічного організму, особи (фізичної, юридичної) певним, конкретним, лише їм властивим ознакам" [2, с.496]. Як слушно зазначає М. Кудря, "індивіду необхідна система орієнтації, яка дала б йому можливість ототожнити себе з певним визнаним зразком" [5, с.22]. Потрібні взірці індивід часом знаходить у літературі. Таке зміщення традиційних джерел ідентифікації відбувається тому, що література, насамперед художня, не претендуючи на роль достовірного джерела інформації, наділена особливою властивістю специфічно, тобто ненауково, й водночас об'єктивно відображати дійсність. До того ж у літературознавстві, зокрема дослідженнях читацького сприйняття, поняття "ідентифікація" потрактовується як "мимовільне або свідоме ототожнення реального читача і персонажа твору, що виводить такого реципієнта за межі естетичного сприймання художньої літератури як мистецтва слова" [6, с.291].

Отже, пропоновану розвідку вибудовуємо відповідно до літературного критерію, на основі якого у мистецькому просторі обираємо постать Г. Сковороди. Саме його унікальна філософська концепція від XVIII століття до сьогодні є джерелом і взірцем осягнення, передусім, шляхів визначення Я-ідентичностей, що охоплює родинну, територіальну, соціальну, релігійну, етнічну й родову ідентичності [8].

З огляду на викладене, маємо на меті проаналізувати способи й засоби Сковородинівської ідентичності, закорінені у специфіку української нації; визначити складові його "українськості", зверненої до світової філософії, що є беззаперечним підтвердженням феномену Г. Сковороди. Можемо констатувати й те, що Г. Сковорода зумів визначити й свою національну приналежність. Для цього важливо розмежувати поняття "народність" і "національна ідентичність". Щодо мислителя, то перше пов'язане насамперед із легендаризацією його постаті, що з часом сформувалося у стійкий у часі стереотип – перший український філософ як старчик із сопілкою і костуrom.

Слід зауважити, що феноменальність Сковородинівської постаті зумовила особливість розуміння поняття "національна ідентичність", що водночас дозволяє осмислити його філософію і, відповідно, виходить за межі традиційного сприйняття аналізованого питання

насамперед як територіального, політичного чинника [8]. Тому обраний літературний критерій узгоджуємо із визначенням, запропонованим професором у галузі націоналізму й етнічності Лондонської школи економіки Ентоні Д. Сміта, суть якого полягає у тому, що національна ідентичність є саме колективним культурним феноменом. Отже, феномен Г. Сквороди слід досліджувати, враховуючи як його "українськість", так і його народність, що є продуктом колективного сприйняття культурного матеріалу. Ідеться про те, що, навіть враховуючи досвід Сквородознавчих студій, накопичений за понад два століття, найбільш адекватне тлумачення його принципів досягнення ідентичності, у тому числі національної, знаходимо виключно у літературному доробку Г. Сквороди. При цьому актуалізується націєтворча функція літератури, адже питома Сквородинівські літературно-філософські концепти й топи дозволяють осмислити власне українську ментальність у межах світового культурного простору. Водночас мислитель власне на основі української традиції розробляє оригінальну філософію, яку унаочнює своїм самотнім способом життя, що водночас є ключем до розуміння цілісності й глибини його концепції.

Розбудовуючи дослідження на основі літературного критерію, варто звернути увагу на проєкції постаті Сквороди у постсквородинівський художній простір. Мовимо про художню рецепцію його феномену в українській літературі від ХІХ століття до сьогодні, зокрема актуалізацію постаті Г. Сквороди як втілення національної ідентичності передусім у так звані порубіжні періоди, коли загострюється національне (вужче – державотворче) питання. Досвід збереження українцями свого культурного коду, найяскравіше втіленого у художній літературі, сягає доби романтизму. Слід згадати, що письменника із його кордоцентричною домінантою філософської концепції справедливо називають передромантиком, тому цілком виправданими є звернення літераторів до його постаті ще у ХІХ столітті. Зокрема маємо на увазі оповідання Ізмаїла Срезневського "Майоре, майоре!" 1836 року; російськомовну повість Тараса Шевченка "Близнецы" 1849 року.

Більш ґрунтовне осягнення феномену Г. Сквороди, його способів досягнення ідентичності й реалізації означених складових у художній літературі припадає саме на ХХ – початок ХХІ століття. Однак, як зазначає Л. Ушкалов, "феномен Сквороди можна як слід збагнути тільки на ґрунті української традиції" [11, с.62]. Можна виділити такі етапи літературної Сквородіани цього періоду.

Перший етап охоплює 20-30-ті рр., позначені становленням тоталітарної держави з основною вимогою "створення" виконавця, а не формування особистості. Власне у цей час актуалізується одна із українських складових філософії Г. Сквороди – ідея про Горню республіку, яку філософ розвинув, йдучи за своїм учителем Михайлом Козачинським. Суть цієї ідеї полягає у тому, що мислителі "переносили увагу із суспільних чинників на індивідуальні, нація бачилася не в "юрбі", а в самозбереженні вибраних, свідомих особистостей, власне, саморегулюючого людського "я" [15, с.463]. Філософ писав про це у трактаті "Книжечка о чтении священн[аго] писания, нареченна Жена Лотова" так: "В Горней Республикѣ все новое: *новые Люди (курсив мій. – Д. Л.)*, нова тварь, новое творение. Не так, как у нас под солнцем, все ветошь ветошей и суета суетствій. "Вся дѣла ЕГО в вѣрѣ" [7, с.790]. Із тексту зрозуміло, що досягти Горньої республіки зможе лише певний – новий – тип людини. За Г. Сквородою – це особистість, здатна до самопізнання.

Щодо інтерпретацій даної Сквородинівської ідеї у 1920-30-ті рр. у літературознавстві існує припущення, що "загірна комуна" М. Хвильового є однією із варіацій Горньої республіки. Слід зауважити, що вплив Г. Сквороди відчувається лише в ранній, зокрема поетичній, творчості Миколи Хвильового. Так, у вірші "Трамвайний лист" прочитуємо:

Пам'ятаєш мої розмови
про комуну загірних людей?
... Це, власне, не слово — легенда.
(...)
Про синій вечірній город,
де вічно кричить муедзин,

що в нім мінарети — гори,
що в нім, як симфонія, дзвін.
(...)
Геніальне азіатське місто
(без бруду, без повій, без брехні).
У ніч засурмить вісті,
що гряде останній гнів [14, с.108-109].

У, наприклад, новелі "Я (Романтика)", досягнення загірньої комуни виправдовує будь-які способи, що є кардинальною відмінністю від Сквородинівських гармонійних шляхів.

Використовує топос "горнього путі" у своїй поетичній творчості, насиченій необароковими мотивами, Микола Філянський. Думається, не випадково поет відкриває свою поетичну збірку "Лірика" віршем "І рокіт хвиль, і гомін ночі...", в якому вперше знаходимо згадку про вище названий топос, суголосний із іншим Сквородинівським концептом – "серце", що ним і слід керуватися у досягненні "горнього путі":

Лежить над нами *горніх путь*,
В годину зорь нам хід їх чуть...
Хвала тому і день, і ніч
Хто дарував нам *серця міч* (курсив мій. – Д. Л.) [12, с.36].

У подальшій творчості, зокрема у вірші "Над нивою", вміщеному в збірці "Calendarium", М. Філянський апелює до власне Сквородинівської складової Горньої республіки:

(...) І геній давніх літ в душі моїй витає,
Не чуть *ні галасу земного, ні юрби* (...)
(курсив наш – Д. Л.) [12, с.132].

Таким чином поет наголошує на свідомому ставленні людини до досягнення "горнього путі", прокладеного за Сквородинівськими орієнтирами.

На другому етапі – у добу шістдесятництва – спостерігаємо нівелювання етнічного у межах удаваної "відлиги" і подальшого впровадження соцреалістичного канону. Водночас характерною тенденцією для "шістдесятників" є розвиток національної ідеї. Так, з позиції сьогодення шістдесятництво, як зазначає Л. Тарнашинська, оцінюється як "прагнення української нації до самоідентифікації та намагання зреалізуватися у своїй національній самобутності" [9, с.326]. Зокрема, Сквородинівську ідею Горньої республіки розгортає у своєму творі "Журавлиний крик" майстер українського історичного роману Роман Іваничук. У його романі ця ідея інтерпретована через земний шлях іншого філософа – Павла Любимського, створивши образ якого, автор підтвердив перспективність Горньої республіки як "народження нової еліти гуманітарного спрямування, котра б мала творити нові духовні вартості, які й ставали засобом існування поневоленої нації, бо це давало змогу залишатися самим собою навіть за відсутності самостійності чи навіть підрядного державного існування" [15, с.463].

Узагалі образ Г. Сквороди розкриває провідну тезу усього роману "Журавлиний крик" – невмирущість світлої думки, продукувати яку здатні лише вільні люди, котрі зуміли пізнати свій народ і себе у ньому. Тому цілком виправданим вважаємо завершення роману "Журавлиний крик" входженням Любимського до друкарні Піллера вже на початку ХІХ століття за своїм рукописом, щоб передати "шукачеві живлющої води нині – як спадок старшого покоління" [4, с.381]. Такими рядками автор робить акцент на культурній, зокрема літературній, домінанті поняття національної ідентичності. Важливо, що елітарність Сквородинівської ідеї є наскрізною темою творчості Р. Іваничука, визначеною ним самим як тема "меча і мислі".

Третій – постмодерний – етап, що триває від 1980-х рр. до сьогодні, визначається як період втрати свого "Я" (індивідуального й національного) під натиском західної маскультурної цивілізації, інформатизації і технізації. Отже, навіть здобуття державної незалежності не є гарантією досягнення національної ідентичності. З цього приводу слушним

вважаємо зауваження Ніни Зборовської: "Характерною ознакою порубіжжя є криза імперій, що активізує їх внутрішні механізми самозбереження, спрямовані на знесення національних держав. Така проблема є особливо актуальною для України, яка вийшла з імперського полону недостатньо свідомою власної сутності й потрапила у простір нового імперського експерименту, пов'язаного з культурою постмодернізму" [3, с.4]. Ідеться, насамперед, про деструктивні тенденції як у культурі в цілому, так і в літературі зокрема, а саме: невизначеність; деканонізація, боротьба із традиційними аксіологічними орієнтирами; фрагментарність, поєднання непоєднуваного; дисгармонія; політекстуальність; інтертекстуальність; перенасичення текстів алюзіями, ремінісценціями; протест проти класичних форм; тяжіння до патологій, збочень; підкреслена антиестетичність і поверховість змістового наповнення [13].

Водночас деструктивні тенденції намагаються подолати окремі автори, звертаючись до перевіреного часом авторитету Г. Сковороди. Так, апелює до його "українськості" один із сучасних українських поетів, прозаїків, критиків і перекладачів Іван Андрусяк у своєму циклі перекладів "Мова неможливості" (збірка поезій "Неможливості мови" 2011 року). Зупиняємося на перекладі пісні 10-ї "Саду божественних пісень" "Всякому городу нрав и права". На "українськість" Г. Сковороди (й услід за ним І. Андрусяка) в аналізованому вірші вказує Л. Ушкалов, знаходячи джерела "славнозвісної сквородинської сентенції" у польськомовному богословсько-полемічному трактаті Петра Могили 1644 року "Λίθος" ("Ліфос"): "Кажуть українці: що город, то норов..." [10, с.137]. Слід наголосити на особливості Андрусякової поетичної інтерпретації, що є одним із виявів постмодерної поетики. Ідеться про використання прийому колажу, завдяки якому авторові вдається більшу частину вірша перекласти сучасною мовою, а окремі рядки, зокрема останньої строфи, подати без відхилень від оригіналу. Порівняємо:

І. Андрусяк

Землі захланно купує один,
Інший розводить заморських тварин.
Треті муштрують мисливських собак,
В домі четвертих щоденна гульба, –
А мене думка одна перейма,
Думка єдина не сходить з ума.
(...)
Смерте страшна, замашная косо!
(...)
Ти не глядиш, де мужик, а де цар, –
Все жереш так, як солому пожар.
Хто ж не зважа на твоя гостру сталь?
Той, чия совість, як чистий кришталь...
[1, с.138-139].

Г. Сковорода

Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Тѣ формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не идет с ума.
(...)
Смерте страшна! замашная косо!
(...)
Ты не глядишь, гдѣ мужик, а гдѣ царь,
Все жереш так, как солому пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь
[7, с.60-61].

Думається, що у такий спосіб І. Андрусякові вдається підкреслити вічність Сковородинівської "українськості", яка виявляється не лише у складових його філософської концепції, а й у мовному аспекті, адже відомо, що мова творів мислителя до сьогодні залишається дискусійним питанням з огляду на насиченість полонізмами, латинізмами, грецизмами тощо. Важливо, що саме через мовне питання поет акцентує увагу на культурній домінанті національної ідентичності, адже на сьогодні така проблема знову актуалізована, зважаючи на широке побутування такого негативного явища, як суржик.

Отже, здійснений аналіз окремих художніх творів дозволяє констатувати, що Г. Сковорода є втіленням національної ідентичності, заснованої насамперед на етичному аспекті, яка є не просто "притаманною нації апріорною даністю", а становить "систему світоглядно-орієнтаційних азимутів, котра набуває структуризованого вигляду лише в результаті соціальної взаємодії" [5, с.25]. Виходячи з даної закономірності, такі важливі складники національної ідентичності, як "усвідомлення власної згоди та причетності до

низки цінностей стосовно рідної мови, релігії, етичних норм, культурної та освітньої спадщини" [5, с.25].

Підсумовуючи, зазначимо, що питання національної ідентичності, спроекційоване в літературно-художню модель рецепції феномену Г. Сквороди, не обмежується проаналізованими творами й потребує більш ґрунтовного дослідження на кожному із визначених етапів.

Список використаних джерел

1. Андрусак І. Неможливості мови [вірші й переклади] / Іван Андрусак. – К. : Ярославів Вал, 2011. – 152 с.
2. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
3. Зборовська Н. В. Код української літератури : Проект психоісторії новітньої української літератури [монографія] / Н. В. Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Іваничук Р. І. Журавлиний крик : [роман] / Р. І. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2006. – 382 с.
5. Кудря М. М. Питання ідентичності та національної ідентичності в зарубіжній літературі / М. М. Кудря // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2010. – Вип. 50 – С.22-26.
6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с.
7. Скворода Г. Повна академічна збірка творів / Г. Скворода / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Х. : Майдан, 2010. – 1400 с.
8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. / Ентоні Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
9. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво і слов'янський контекст. Витоки, тенденції, перспективи дослідження / Л. Тарнашинська // *Ucrainica: sucasna ukrajinistika: Problemy jazyka, literatury a kultury: 3 Olomouckoe symposium ukrajinistu, 24-26 srpna 2006 / Universitatis palackianae Olomouc*, 2006. – С. 2: Sbornik clanku. – S. 323-331.
10. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко / Леонід Ушкалов. – К. : Факт-Наш час, 2006. – 284 с.
11. Ушкалов Л. Скворода та інші. Причинки до історії української літератури. – К. : Факт, 2007. – 552 с.
12. Філянський М. Поезії / Микола Філянський / Редкол.: І. Ф. Драч та ін.; Упоряд., вступ. ст. та приміт. В. О. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1988. – 240 с.
13. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза : Постмодерний період : [навч. посіб]. / Р. Б. Харчук. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – 248 с.
14. Хвильовий М. Г. Твори у двох томах / М. Г. Хвильовий; Упоряд. М. Г. Жулинський, П. І. Майдаченко – Т. 1 : Поезія. Оповідання. Новели. Повісті. – К.: Дніпро, 1991. – 820 с.
15. Шевчук В. О. Пізнаний і непізнаний Сфінкс : Григорій Скворода сучасними очима : розмисли / Валерій Шевчук. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. – 528 с.

Стаття надійшла до редакції 9 жовтня 2012 року